

Буйських Ю.С.,

кандидат історичних наук,

молодший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр»

Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології

ім. М.Т. Рильського НАН України

ВИКЛИКАТИ ПІКОВУ ДАМУ, ГНОМА ТА ЛЕПРЕКОНА: ОСВОЄННЯ МІФОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ МІСТА ДИТЯЧОЮ СУБКУЛЬТУРОЮ

Анотація. Медіумічні практики дітей та підлітків, що побутують у місті, є одним із найбільш яскраво виражених способів освоєння дитячою субкультурою міфологічного дискурсу. Стаття висвітлює явище «викликань» надприродних істот у дитячій міській субкультурі кінця 80-х – середини 90-х років ХХ ст. (на прикладі української міської традиції). Воно розглядається як таке, що стоїть на межі гри, міфології, магії. Запропонована типологія медіумічних практик, розглянуто їх персональний склад, проаналізовано функції.

Ключові слова: дитяча субкультура, медіумічні практики, дитячі «викликання», спіритичні сеанси, міфологічний персонаж

Дитяча субкультура є однією з найбільш репрезентативних міських малих соціальних груп, досвід осмислення якою міфологічного й танатологічного дискурсу є перспективним напрямком для вивчення.

Дитяча спільність як самостійне соціокультурне утворення, існує як частина родини і «дорослого соціуму», і, водночас, окремо від світу дорослих. Як вірно вказує А. Топорков, якщо в традиційному суспільстві діти були включені в культуру дорослих, то для сучасності характерна істотна незалежність самостійності дитячої субкультури загалом і дитячого фольклору зокрема [13, с. 15]. Як і кожній групі субкультурного характеру, дитячій субкультурі притаманні: своєрідний дух корпоративізму, групова самотність, норми спілкування і поведінки і т.п. Вона також продукує власні механізми освоєння навколишнього простору, захисту (в даному випадку захисту від дорослого світу) і способи соціалізації, створюючи свої фольклорні тексти. Останні є невід'ємною частиною урбаністичного фольклору і включають в себе такі жанри як: лічилки, загадки, дражнилки, анекдоти, садистські віршики, страшилки, викликання духів та ін. [14].

Тривалий час основна увага українських дослідників приділялася вивченню традиційної сіль-

ської родини, у т.ч. субкультурі дитинства як однієї з її складових. Питання ж дослідження повсякденності дитини, дитячої ігрової та святкової культури, дитячої міфології у контексті вивчення міської родини та урбаністичної культури загалом, в українській історіографії практично не розроблені.

Теоретичною базою для нашого дослідження послуговували класичні роботи А. Дандеса [7], М. Армітаджа [19] та Д. Нордера [22]. На пострадянському просторі за середини 1990-х років почали з'являтися публікації, присвячені дитячим «страшилкам» та медіумічним практикам. У першу чергу, це праці російських етнологів та фольклористів М. Байдуж¹ [1, 20], С. Борисова [2, 3, 4], К. Бичкової [6], С. Лойтер [8], М. Чередникової [16, 17], А. Соловйової [11], А. Топоркова [12, 13], О. Трикової [14] та ін., а також психолога М. Осоріної [9]. Крім того, існують розробки у цій галузі і литовських фольклористів: Д. Кулакаускасене та ін. [21, 18].

Із усього різноманіття явищ, які функціонують у дитячій субкультурі сучасного великого міста, для розгляду нами були обрані ті, які, як нам видається, найбільше знаходяться на межі гри, міфології та магії, поєднуючи у собі елементи кожної з них. Це медіумічні практики дітей – т.зв. дитячі «викликання» надприродних істот, а також споріднені їм спіритичні сеанси. Як свідчать сучасні дослідження, дитячі «викликання» поширилися по всій території колишнього СРСР приблизно з кінця 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. Вони стали характерним явищем шкільного побуту та фольклору і тривали, принаймні, до початку 2000-х рр. [13, с. 20; 16, с. 65].

Пілотне дослідження охарактеризованого явища з використанням первинних інтерв'ю, було опубліковано у 2013 р. [5]. Його основу становили особисті наративи, записані нами від респондентів в середньому нашого покоління – кінця 1970-х – початку 1990-х рр. народження з різних міст

¹ Складаю щире подяку М. Байдуж за надану можливість використовувати у моєму дослідженні її неопубліковану статтю.

Україні². До цієї ж нової праці були залучені також матеріали Марії Маєрчик, зібрані нею у містах Києві та Одесі у 2004 р.³ Для дослідження було відібрано двадцять одне найбільш репрезентативне інтерв'ю, що містить інформацію про викликання різноманітних надприродних істот: гнома, домовика, відьми, лепрекона, Пікової Дами, Пікового Валета, Кривавої Мері, а також відомих особистостей: Л. Толстого, М. Гоголя, О. Блаватської тощо.

Обумовимо, що нам складно говорити про сучасний стан традиції дитячих «викликань»: зокрема, чи побутують вони взагалі, яких персонажів викликають сучасні міські діти, оскільки серед останніх дослідження не проводилося. Можливо, традиція дитячих викликання зараз переживає стан редукції і втратила свою масовість. Зокрема, за спостереженнями О. Трикової, за радянської доби, коли в офіційній культурі тотальну заборону було накладено на сферу катастрофічного, страшного, жахаючого, потреба в страшному у дітей та підлітків задовольнялася за допомогою побутування «страшилок», чий пік популярності припав на 70 – 80 роки ХХ ст. [14] Нині ж цей потяг до сфери страшного перестав бути забороненим і забезпечується з усіляких джерел, які сьогодні пропонують індустрія кіно і комп'ютерних ігор, література. Можливо, та ж доля спіткала і дитячі медіумічні практики, проте це вимагає проведення окремого дослідження. У цій статті пропонується розглянути явище дитячих «викликань» і спиритичних сеансів середини 1980-х – кінця 1990-х рр., а також комплекс пов'язаних з ними міфологічних уявлень і магічних практик. Видається доцільним на матеріалах сучасної української міської традиції виявити типологію способів викликання надприродних істот, їх функції та персональний склад.

Очевидно, що форми дитячого дозвілля, пов'язані зі сферою страшного, та, зокрема, т.зв. «ігрові оповідання» – «лякалки» («страшилки»),

² До слова: авторів особисто ані в дитинстві, ані в підлітковому віці, ніколи не доводилося «викликати» різних духів та демонічних істот. Єдиним натяком на «викликання» може слугувати випадок у 1995 р., коли я досить довго лежала в лікарні, й старші дівчата у моїй палаті ворожили на картах, на «суженого ряженого», а також «викликали» Попелюшку. Я майже не пам'ятаю зміст ритуалу, однак його загальна схема виглядала так: на ніч на широке підвіконня дівчата ставили склянку води і поряд клали цукерку. Одна з дівчат знімала сережку або каблучку, її перев'язували ниткою, верхній кінець якої чіпляли за ручку квартирки – так що прикраса мала трохи качатися. Коли починався «відбій» і медсестра вимикала світло, то дівчата хором казали «Золушка, прийди!», хихотіли, верещали та стрибали у ліжка. Начебто Попелюшка мала спуститися по цій ниточці. Вперше про викликання Пікової Дами та гномів я дізналася вже з фахових публікацій, присвячених дослідженню цій ділянці дитячого міського фольклору.

³ Складаю щире подяку М. Маєрчик за можливість використання її авторських польових матеріалів.

всілякі страшні історії, викликання надприродних істот і спиритичні сеанси були таємними і, як правило, приховувалися від дорослих членів сім'ї, відтворюючись у особливих, «потаємних» місцях. Таке проведення часу вже саме по собі мало характер гри, адже «різного роду звернення до міфологічних істот у повсякденному побуті поза контекстом віри... – поширена форма ігрової поведінки» [10, с. 140]. Власне дитячі «викликання» також можуть бути названі своєрідним таємним святом, зрозумілим і відкритим тільки вузькому колу посвячених – дітей. У цьому плані ми дотримуємося тези Й. Хейзінги про схожість гри і свята на основі їх виключення із «повсякденною» життя, радісного відтинку діяльності, поєднання визначеності й свободи одночасно [15, с. 34]. Граючи в контакти з потойбічним світом, а саме – викликаючи «звідти» різноманітних істот з метою поставити запитання, побачити щось жахливе і заборонене, дитина тим самим освоює сферу страшного, а також сферу смерті, оскільки викликані міфологічні персонажі могли заподіяти шкоду зухвалим, як буде видно з наведених далі прикладів.

На основі наявних матеріалів можна чітко виділити два типи дитячих (все ж, більшою мірою, дівочих) медіумічних практик: перший – власне викликання міфологічних персонажів, другий – спиритичні сеанси класичного зразка, які проводилися ще у ХІХ ст.

Результати наявного інтерв'ювання ми вирішили представити у таблицях. Переважна більшість інформантів походить з маленьких містечок чи сіл. Із великих міст, обласних центрів – Київ, Одеса, Запоріжжя, Вінниця – походить лише сім респондентів. Всі опитувані жіночої статі. Більшість відносить себе до українців, наявні також четверо росіянок і одна болгарка.

Отже, розглянемо дві групи дитячих медіумічних практик послідовно. Зауважимо, що ми цілком свідомо наводимо велику кількість цитат, оскільки одним із своїх завдань бачимо також і публікацію цих текстів.

1. Викликання міфологічних персонажів. Контакти дітей із низкою міфологічних персонажів здійснюються за допомогою магічних ритуалів, які вимагають певної локалізації, хронологічних рамок, атрибутки, вербалізованих структур. Саме явище «викликання» припускає якимсь загальне знання [16, с. 66], яке ґрунтується на колективній пам'яті. Згідно записаним текстам, діти дізнавалися про «викликання» у дворі, у дитячому садочку, у школі, влітку в таборі, від сусідських дітей тощо і починали брати участь у цих іграх, тому що «так робили всі». Причому, за словами деяких респондентів, важливішим був навіть не

Табл. 1.

Інформанти 1960 – 1979 рр.

Рік народження	1960	1974	1975	1979
Місце народження/проживання до 17 р.	м. Кіровоград	м. Березівка Одеської обл.	м. Мелітополь Запорізької обл.	с. Красногорівка Великобагачанського р-ну Полтавської обл.
Національна самоідентифікація	українка	українка	росіянка	українка
Персонажі	О. Блаватська	домовик, чортик	Пікова Дама, «Матюклівий гномик», духи	Сталін, духи

Табл. 2.

Інформанти 1981 – 1989 рр.

1981	1981	1983	1985	1986	1986	1987	1987	1988	1989
м. Токмак Запорізької обл.	м. Виноградів Закарпатської обл.	М. Краснодон Луганської обл.	с. Великий Дальник Біляївського р-ну Одеської обл.	с. Виноградне Болградський р-н Одеської обл.	м. Харцизк Донецької обл.	м. Валки Харківської обл.	м. Одеса	м. Вінниця	м. Київ
українка	українка	росіянка	українка	болгарка	українка	українка	росіянка	українка	росіянка
Пікова Дама, «Матюклівий гномик», Гоголь, Толстой	гноми	духи	Пікова Дама, домовик	домовик, Святий Дух, «Жевательный король», «Суженый-ряженный»	Пікова Дама, «Матірний гномик»	«Матірний гномик»	Пікова Дама, відьма, Пасха	Піковая Дама, відьма, лепрекон	Пікова Дама, Піковий Валет, Кривава Мері, «матюкальний», лепрекон

Табл. 3.

Інформанти 1990 – 1994 рр.

1990	1991	1991	1992	1993	1994
м. Макіївка Донецької обл.	м. Київ	м. Нові Санжари Полтавської обл.	м. Запоріжжя	Запорізька обл.	м. Запоріжжя
українка	українка	українка	Українка	українка	українка
«Матюклівий гномик», «Гномик-сладкоєжка», Пікова Дама	Валет, Пікова Дама, гном, «Гном-сладкоєжка»	Пікова Дама	гноми, «Матюклівий гном», Пікова Дама	«Матюклівий гном»	Пікова Дама

особистий досвід викликання, а саме відчуття співпричетності до дійства. Тобто це явище стало важливою частиною соціалізації дитини, включеності її до субкультурної групи. Наведемо приклади текстів: «<...>когда вызываешь матюкливого гномика, надо, чтобы в комнате или в подъезде было темно, и привязываешь веревочку возле двери, чтоб споткнулся. Ну, и говоришь<...>: «Приди, приди, приди»<...> должен послышаться шорох и какое-нибудь неприличное слово – это как бы матюкливый гномик. Ну, такого никогда не было. Еще какой-то был один гномик, я не помню, какой именно – там надо было конфетку привязывать<...>и она по идее потом мокрая должна быть: облизывал. Еще была Піковая Дама<...>берешь осколок зеркала и помадой рисуешь лесенку и тоже говоришь там какие-то такие слова, типа:

«Приди к нам, пожалуйста». Ну, и она как бы начинает спускаться по лесенке. Очевидцы говорят, что действительно спускалось какое-то белое пятнышко<...>»(М.Р.); «Можна, щоб було не темно<...>потрібне дзеркало і щоб була поряд поличка. На поличку треба покласти чорну або червону розу. Ні в якому випадку не класти гнилу, зав'ялу, бо Пікова Дама може розізлитися. Треба взяти яскраво червону помаду і на дзеркалі намалювати сходи. Чотири рази треба сказати «Пікова Дама, прийди!» і почекати п'ять – десять хвилин. Якщо Піковій Дамі сподобається роза, вона нікого трогати не буде. Якщо ні, вона може лишити когось життя, або частини тіла. Викликають її, щоб попросити про саме найзаповітніше бажання» (Д.П.); «Это было в пионерском лагере, где-то лет в 10-12. Значит, тихий час, все сидят

на кроватях и с такой правдоподобностью рассказывают, что кто-то из их друзей кого-то вызывал и приходил маленький гномик<...>и с таким наслаждением его описывают, как будто бы они действительно его видели<...>и все реально верили, что сейчас вот какой-то гномик откуда-то полезет <...>мы выбирали смельчаков, чтобы там накрылись одеялом<...> вызывали гномика, Пиковую Даму, духов каких-то тоже вызывали<...>но больше наслаждения ты получал от пересказов, что вот кто-то вызывал, кто-то кого-то видел<...>»(М.Л.); «<...>нам с сестрой было лет 8-10. Одна девочка со двора съездила в пионерский лагерь летом и она говорит: «Давайте-ка погадаем<...>вызовем матюкливого гнома». Для нас это казалось гадание, ну, запретное что-то, без всякого взрослого присутствия. Мы собрались в темном соседнем подъезде, это было днем, когда родители были на работе. Взяли две ниточки потолще, завязали на них узелки<...>гномик должен был спотыкаться об эти узелочки и материться. И натягивали их, завязывали ниточки на пальцы<...>и все дружно говорили: «Матюкливый гномик, появись!» - три раза надо было сказать. Должна была ниточка просесть – это матюкливый гномик пошел. Нам было страшно, ведь это было в темноте. Понятное дело, что это та девочка двигала пальцами потихоньку, чтоб нитка прогнулась. И тут эта девочка начинает говорить <...> мы напряглись, а это материлась девочка, и когда мы поняли, то начали дико орать и смеяться!<...>Пиковая Дама – это зеркало, рядом с ним карту, зеркало должно было запотеть – вот она идет, тоже в темной комнате сидели и говорили: «Пиковая Дама, появись!» Смысл ее вызывания я не поняла, но все испугались<...>мы потом плохо спали ночью. Нас пугали старшие девчонки, что дух может остаться и ночью тебя пугать, а эта Дама даже может душишь»(А.П.); «<...>это было во дворе, поскольку нам надо было найти укромное место<...>можно было вызвать так называемого «матюкальника»<...>надо накрыться каким-нибудь полотенцем или еще чем-то, потому что по всем стенам, по полотенцу и по всему будут написаны ругательные слова<...>нас было человек восемь, в основном девочки<...>а Пиковую Даму вызывали в лагере. И там, ну, вот в комнате, собственно говоря, когда уже дежурные легли спать, бралось определенное количество, у нас с собой были свечи<...> и надо было два зеркала<...>перед зеркалом становишься со свечкой, одно зеркало должно быть сзади, другое – впереди<...>

>должна была быть эта карта<...>вот ты смотришь в одно зеркало и когда ты увидишь Пиковую Даму сзади, надо было еще прочитать там какое-нибудь заклинание, вроде там: «Мы вызываем Пиковую Даму» и так далее. Но, это в основном делалось индивидуально: то есть один человек говорит это, а все остальные просто смотрят<...>часть народу визжала очень сильно, когда как бы кто-то стоял и ты не видишь: видит он в зеркале кого-либо или нет, а он может соврать: «О-о, я вижу Пиковую Даму!» И, собственно говоря, крики, вопли<...>мне даже казалось, что я видела. Я не видела женщину, я видела просто какую-то тень<...>Кровавую Мэри надо вызывать: один человек в одной комнате, и это обычно делалось перед зеркалом в туалете<...> ты подходишь к зеркалу, стаешь, должны гореть там две свечи, говоришь: «Кровавая Мэри!», оборачиваешься вокруг себя, «Кровавая Мэри», оборачиваешься вокруг себя, «Кровавая Мэри», и снова оборачиваешься. Потом должна появиться Кровавая Мэри и тебя убить<...>тебе страшно, но потом это, естественно, заканчивается шутками <...>у нас тоже во дворе<...> рассказывали, что если вызвать лепрекона, можно найти горшочек с золотом<...>»(А.С.); «<...>нам было років по 5-6, ми визивали матірнього гноміка. Ми зачинилися в туалеті, треба було, щоб обов'язково було темно, взяли дзеркало, на яке видушили зубної пасти<...>десь хтось почув, що так викликають матірнього гноміка: давайте і ми собі викличем<...>була тільки дівоча компанія<...>страшно було, бо ти ж не знаєш, що буде, тобто, все одно очікування, що він прийде<...>і ніби його сліди були на дзеркалі, ну, ніби він як походив по тій пасти зубній<...>але я не знаю, чи то хтось з дівчат, може, робив пальцями?<...>головним було, що він має прийти і поматюкати»(А.Н.); «<...>були тільки дівчата<...>ми заходили в темний під'їзд, хтось один стояв на шухері ззовні, а решта всі всередині. Тоді всі малювали крейдою коло і в це коло ставили камінчик. І далі треба було всім разом три рази сказати<...>: «Пиковая Дама, появись!» І на третій раз іноді не встигали говорити – так лякалися. На третій раз вважали, що якщо сказати, то вона має з'явитися або, може, хтось побачить, або камінчик перевернеться – значить вона з'явилась. Ну, зазвичай, або хтось спускався по сходах, або хтось лякався і всі вибігали з криком, але взагалі ми Пікову Даму дуже боялися: ми думали, що вночі якщо подивитись в дзеркало, можна її побачити, от, що це такий образ, схожий до образу відьми, і боялись<...>а

один раз я пішла з батьками в гості<...>там був хлопець<...>старший від мене. І от ми з ним викликали лепрекона<...> він мене вчив, а я боялась страшенно<...>» (Т.М.).

Як бачимо, «героями» дитячих «викликань» виступають, у першу чергу, персонажі різних міфологічних систем: загальноєвропейський гном, ірландський лепреккон, і набагато більш пізній персонаж міських легенд — Кривава Мері. Пікова Дама, не є міфологічним персонажем у класичному розумінні, проте, володіє всіма його ознаками (докладно про це див. у А. Топоркова: 1998: с. 17 — 19). Більше того, респонденти самі порівнюють Пікову Даму, а точніше, свій страх та одночасну непереборну цікавість до неї, із уявленнями про деяких персонажами української «нижчої» міфології, зокрема з відьмою. Що ж стосується Кривавої Мері, то, за словами М. Байдуж, у фольклорі російської школи та дворі цей персонаж з'являється у покоління дітей, народжених у кінці 1990-х — на початку 2000-х років і більшою мірою, не у «викликаннях», а в страшилках, які, великою мірою, ґрунтуються на переповіданнях сюжетів «horror movies» та коміксів, які вже на той час у пострадянському стали дуже популярними [20]. У доступних нам текстах, цей персонаж зустрівся одноразово, а для того, щоб говорити про якусь тенденцію, необхідно, щоб факт був засвідчений хоча б тричі. Тоді це можна розглядати у культурному контексті як певне завдання, яке можна вирішити і знайти відповідь. Коли ж це щось одиничне, то поява цього тексту і цього персонажа імовірно може бути випадкова. З огляду на це, ми не беремося говорити про розповсюдженість персонажа Кривавої Мері у дівочих медіумічних практиках в українських містах окресленого періоду.

Приманювання будь-якого духа, викликання його з «іншого» світу реалізується за допомогою предмета-медіатора, у якому прослідковується зв'язок із образом міфологічного персонажу: свічки, дзеркало, крейда, помада, туалетна вода (духи), троянда, цукерки, певна гральна карта, нитка, чашка води або чаю.

Важливим є також дотримання етикетних норм спілкування із духом, і, передусім, створення відповідних умов для його появи за допомогою вказаних магичних атрибутів. Далі — викликання його за допомогою вербальної формули. У деяких текстах фігурують заборони: сміятися, говорити під час ритуалу; також підкреслюється необхідність триматися разом чи триматися за руки.

Джерела знань про цих всіх персонажів можуть бути найрізніші — як література і кіноіндустрія, так і основне джерело: безпосередня передача знання від дитини до дитини. За словами

А. Топоркова, дитяча міфологія «є сучасною, тобто функціонує в рамках безрелігійного індустріального суспільства ХХ ст.», і водночас «творчість сучасних дітей якимось чином відтворює суттєві риси традиційних міфологій, з якими вона, однак, явно не пов'язана генетично» [12].

Медіумічні практики дітей мають і свій особливий хронотоп. Так, заслуговують на увагу самі локуси, в яких відтворюються «викликання» (так само як і тексти дитячих «страшилок»): темна кімната, туалет, під'їзд, палата в піонерському таборі, а також особливий період часу: тихий час, час, коли батьків немає вдома. Якщо наявні умови не відповідають «викликанню», їх створюють, наприклад, накриваючись ковдрою (рушником). Тобто це свого роду «межові» локуси або всередині квартири, сімейного обжитого світу, що маркуються як страшні; або ж місця за межами «свого» простору, на які дорослими накладено заборону відвідування — під загрозою покарання. За словами І. Разумової, існують місця, які в дитячому сприйнятті наділяються властивостями особливої привабливості, таємничості, придатності для ігор, прихованих від очей дорослих: коридори, чулани, горища тощо [10, с. 149 — 150]. Згідно Й. Хейзиги, винятковість і відособленість гри виявляються характерним чином саме в таємничості, якою гра себе оточує: «вже маленькі діти підвищують принадність своїх ігор, роблячи з них «секрет». Це гра для нас, а не для інших... всередині сфери гри закони і звичаї світу повсякденності сили не мають» [15, с. 23]. Такі страшні і секретні місця не випадково вибираються дітьми для практик «викликання». Як констатує психолог М. Осоріна, колективне відвідування «страшних місць» є «однією з найбільш ранніх спроб самостійного дослідження та емоційного проживання значущих елементів навколишнього середовища і формування дитячого міфу про світ». Вона зазначає, що з п'яти — шести років діти спеціально відвідують «страшні місця» поза домом, щоб постояти «на кордоні знайомого і обжитого денного світу і входу в інший світ» та відчути «екзистенційний жах», який з часом переростає в категорію «жахливо цікавого» [9].

Часто в аналізованих текстах звучить опис пережитого відчуття, яке може бути сформульовано як: «і страшно, і смішно», «страшно, але цікаво», «страшно, але захоплююче». Практично всі респонденти підкреслювали, що «викликання», незважаючи на пережитий страх зустрічі з інфернальними істотою і побоювання покарання з боку дорослих, в результаті супроводжувалися сміхом і дружніми веселощами, як і під час інших ігор. Сама комунікативна ситуація ніби створювала необхідні умови для успішної реалізації

функцій явища «викликання». Тобто пережитий разом страх і наступна розрядка зближували дітей емоційно, а знаходження разом у забороненому, темному, «страшному» просторі, який ніби стискався під час проведення ритуалу (діти бралися за руки, ставали ближче один до одного) зближувало групу викликаючих і фізично. Як результат, до дитини приходило розуміння того, що здійснювати щось заборонене і боятися разом — це цікава, захоплююча гра.

2. Спиритичні сеанси. Якщо власне викликання різних міфологічних персонажів не мали на меті щось дізнатися, зазирнути в майбутнє, знайти відповіді на нагальні питання, то спиритичні сеанси, за словами інформантів, найчастіше проводилися із конкретною метою: отримати відповідь на певне питання, навіть якщо останнє мало жартівливий характер.

Найбільш цікавим мені видається текст, записаний від респондента старшого покоління, який відображає особливості історичної дійсності в СРСР у середині 1980-х рр. і її сприйняття тодішньої молоддю: «<...>ми визивали дух Блаватської<...>я вчилася в Кіровограді, Кіровоградський педуніверситет <...>із Литви приїхав студент, з яким я дружила, і от він привіз відбитки праць Блаватської<...>тоді підпільні такі, заборонені<...>і він розповідав нам про Блаватську<...>одного разу, гадаючи<...>ми вирішили, що ми будемо не на долю, а на майбутнє — про те, що буде з нашою долею, нашою роботою, з країною<...>і керував цим всім цей прибалтійський, це ж були більш вільні люди на той час<...>було блюдечко, стрілочка, такий білий аркуш паперу великий, посередині блюдечко стояло. А потім біля кожного<...>від цього блюдечка стрілочка малювалася. І, наприклад, задавалося якесь питання і всі напружено мали думати над цим питанням<...>а тоді оце блюдечко<...>спочатку воно ніби стояло на місці, а потім таке відчуття, що воно ніби зсунулося, але уже коли воно дійсно почало їздити туди-сюди, це для нас була така ейфорія! Перший раз, коли ми це побачили, ми злякалися<...>отакий стіл великий стояв і аркуш паперу лежав — ніхто не міг рухати!» (Л.Б.)

Очевидно, що у цьому випадку носієм інформації про спиритичний сеанс, а також джерелом знань про забороненої літератури є прийдешній, чужа людина ззовні — житель Литви, який у тій спільноті провінційного міста асоціювався зі свободою, про яку тоді ще не говорили вголос. У даному випадку викликання духу відомого філософа і містика О. Блаватської, чиї праці були недоступні кіровоградським студентам, і, більше

того, перебували під забороною тоді, може бути почасти порівняне з освоєнням дітьми забороненої сфери страшного під загрозою покарання з боку дорослих (батьків). Тільки в даному випадку загроза покарання була більш серйозна, і викликання духу О. Блаватської мало характер прихованого протесту, опозиції до влади.

Інші ж записані тексти цілком однотипні, зокрема: «<...>мы писали на листе бумаги какие-то буквы, полукругом рисовали алфавит. Это делается на столе или на полу и свечи ставишь вокруг. Брали тарелочку и два человека ее держали с двух сторон, и тарелка должна была сама ходить от буквы к букве. Мы, кажется, то ли Гоголя, то ли Толстого вызывали, им нужно было вопросы задавать. Тарелочка двигалась. Было стремно, ведь это духи, и в темной комнате, сначала было страшно, но все заканчивалось истерическим хохотом<...>» (А.П.); «Были одни девочки<...>расчертили картонку, написали на ней буквы и цифры<...>на нитку, нужна была именно белая, подвесили иголку, и держа иголку на весу, так чтоб она кончиком касалась картонки, задавали вопросы<...>от «Во сколько лет замуж выйду?» и «Как мужа будут звать?» до «Живет ли у нас в доме домовая?»<...>Иголка соответственно буквы и цифры показывала. Весело не было, но и страшно не особо. Было любопытно!» (М.). Як бачимо, все відбувається приблизно за однією схемою, у чомусь схожою із практикою викликання міфологічних персонажів. Але якщо в останніх більш важливим все ж видається сама участь, а не результат (адже гном і Пікова Дама можуть так і не з'явитися; або ж їх очікування стає настільки страшним, що гра переривається), то участь у спиритичних сеансах націлена саме на результат. Крім того, вони несуть у собі ще й прогностичну функцію: учасники хочуть дізнатися майбутнє або уточнити якісь реалії сьогодення.

У деяких текстах спостерігається суміш традиційних дівочих ворожінь і спиритичних сеансів, коли викликається міфологічний персонаж — «матюкливий гномик», але спосіб контакту з ним такий самий, як із духами, а саме за допомогою своєрідного аналогу спиритичної дошки: «<...>ми збиралися в однієї з однокласниць, коли батьків не було<...>казали у нас: «матюкливый гномик»... російською мовою казали<...>він асоціювався з чимось злим, я пам'ятаю, що це не добрий персонаж<...>брали два дівочих дзеркала, на столі ставили одне навпроти одного. Потім брали аркуш паперу, там якісь букви писали по колу. І ще щось говорили, але я вже не пам'ятаю<...>шторки закривалися,

щоб було максимально темно<...>нам здалося, що він приходив, бо десь щось почало стукати, грюкати<...>було страшно<...>ми сприйняли, що він це прийшов, і тікали в іншу кімнату, а потім заглядали, чи там нікого немає» (С.М.); «На папірці бумага малювали круг і там писали зверху «да», а знизу «нет». І потім ще, здається, букви алфавіта. І потім на ниточки голку ставиш в центр того круга і тримаєш, а воно потім починає хитатися, ну чи туди, чи сюди, і теж задаєш питання: «Чортику, ти тут?» і воно хитається, хитається, і має зупинитися більше в сторону «да». Якщо більше в сторону «да», то значить він тут. Потім задаєш питання, які мають відповідь або да, або ні. Або, якщо ти хочеш знати ім'я там хлопця, то пишеш всі букви і воно тоді так і буде хитатися, і ти маєш скласти з цих букв ім'я» (Г.З.).

Вербальні формули, які застосовуються у медіумічних практиках, можна розділити на дві категорії: особове звертання до духу та безособове звертання-прохання прийти. Зафіксовані у текстах **особові звертання**: «Пиковая Дама, приди!», «Пиковая Дама, приди и исполни все наши желания!», «Пиковая Дама, ты на слышишь сейчас? Выходи!», «Пиковая Дама, появись!», «Приди, гномик-сладкоежка, мы тебя ждем!», «Приди, гном, приди!» / «Гном, приди!», «Прийдіть, прийдіть, гноми, розкажіть!» («Придите, придите, гномы, расскажите»), «Матюкливый гном, приди!», «Матюкливый гномик, появись!», «Матерный гномик, приди!», «Приди, Валет такой-то!», «Пиковый Валет, приди!», «Сталин, приди!», «Ведьма, ведьма, выходи!» / «Ведьма, ведьма, выходи, если ты не выйдешь, мы тебя уьем!», «Пасха, пасха, выходи, если ты не выйдешь, мы тебя уьем!» , «Домовой, домовой, если ты есть в доме, появись!», «Домовой, домовой, приди к нам!», «Домовой, домовой, ты тут?», «Чертик, ты тут?», «Жевательный король, появись!», «Кровавая Мэри!»; **безособові звертання**: «Приди, приди, приди!», «Приди к нам, пожалуйста!», «Приди!». Більшість вербальних формул у медіумічних практиках відтворюються тричі, для магічного підсилення прохання.

Інформації про те, як візуалізуються персонажі медіумічних практик та яким чином проявляють себе, у записаних наративах майже не міститься. Різні гноми, як правило, заявляють про себе або відбитками слідів, або нецензурною лайкою, або ж випивають залишену їм воду та з'їдають цукерку. Більш-менш чіткі та певні функціональні характеристики має Пікова Дама, яка може: задушити, подряпати, прийти вночі уві сні та налякати. Її специфічність в наявних наративах окреслю-

ється тим, що цей персонаж, з одного боку, є ніби річчю, яка ожила — картою, а з іншого — це жіночий міфологічний персонаж, що акумулює у собі риси традиційної відьми.

Близькими до спіритичних сеансів є також різноманітні дитячі ігри з дзеркалами та свічками, і ворожіння дівчат на майбутнього нареченого, які мали місце у традиційній сільській культурі. Так, А. Топорков підкреслює, що і в місті дитячий фольклор продовжує відчувати вплив традиційної культури: наприклад, за допомогою літніх поїздок до родичів у село, міграцій сільського населення в міста [13, с. 15]. Не випадково «викликання» також синонімічно називаються інформантами «ворожіннями». Тобто створюючи свою міфологію й ігрову культуру, міська дитина ще й освоює традиційний культурний простір, включаючи його елементи у свою повсякденність.

Підіб'ємо деякі підсумки. Явище дитячих медіумічних практик, а саме «викликання» надприродних істот, характерне для дитячо — підліткової субкультури пізньюрадянського періоду, не було винятком і для української міської традиції. Воно розглядається як таке, що стоїть на межі магії, міфології та гри, поєднуючи їх елементи. З одного боку, розглядувані медіумічні практики генетично споріднені дівочим любовним ворожінням, а з іншого, увібрали в себе традиції міських спіритичних сеансів. До того ж, вони включають у себе весь доступний матеріал з фольклорного фонду, і, у першу чергу, з традиційних міфологічних уявлень, які різними шляхами потрапляють до дитячої та дівочої міських субкультур.

Записані інтерв'ю дозволяють систематизувати «викликання» на два типи: власне викликання міфологічних персонажів і спіритичні сеанси. В обох видах використовується весь арсенал магічної атрибутики та дій: свічки, дзеркала, накреслення кола крейдою, маятник (голка на ниточці), триразове повторення — заклик духу з іншого світу тощо. Всі «викликання» об'єднує ідея можливого контакту з іншим світом та керованості надприродними істотами, які досягаються виконанням магічних дій. Для персонажного складу дитячих медіумічних практик характерна певна еkleктичність. Зокрема, він представлений істотами з різних традиційних міфологічних традицій, персонажами міських легенд, образами відомих особистостей тощо. Основними функціями, які виконують розглянуті форми дитячого міського дозвілля, є: ініціальна, соціалізуюча, пізнавальна, прогностична (стосується загалом тільки спіритичних сеансів).

На наш погляд, слід звернути увагу і на деякі закономірності, які присутні в більшості текстів та спробувати проаналізувати їх у майбутньому. Перше — це гендерний аспект: духів викликають,

як правило, тільки дівчатка, причому, це підкреслюється інформантками. Друге — це географія: переважна більшість респондентів (включно із тими, чії тексти не залучалися безпосередньо до цього дослідження) походить із периферії — з невеликих районних, зрідка обласних центрів, але не з великих міст. Крім того, немає жодного тексту із Західної України (виняток становить один текст із Закарпатської обл.). Можна припустити, що це пов'язано із релігійним фоном, а саме із католицькою традицією, яка не могла не впливати на виховання дітей у родині, дошкільних та шкільних установах. Однак це, безумовно, вимагає проведення додаткових опитувань та більшої вибірки текстів. І останнє: якщо тексти відтворюються інформантом рідною українською мовою, то власне формули викликання духів і назви персонажів озвучуються російською. Можливо, це говорить про те, що у 1970-на початку 1990-х рр. російська була спільною мовою міжнаціонального спілкування — зокрема, в піонерських, а згодом просто літніх таборах, де відпочивали діти з усіх республік колишнього СРСР, і звідки привозили додому знання з різних областей дитячого фольклору. У майбутньому цікавим видається також простежити еволюцію репертуару викликання різних істот від покоління автора, або більш старших до покоління сучасних дітей — тобто подивитися на механізми успадкування та відтворення явища дитячих «викликань», наявність змін у їх персонажному складі тощо.

Література:

1. Байдуж М.И. Городская демонология в постсоветский период / М.И. Байдуж // Актуальные проблемы исторических исследований: взгляд молодых ученых: материалы научного форума. — Новосибирск, 2011. — С. 269 — 276.
2. Борисов С.Б. Культурантропология девичества. Морфология и генезис девичьей составляющей современной неофициальной детско-подростковой культуры / С. Б. Борисов [on-line]: http://anthropology.ru/ru/texts/borissv/girlhd_0.html
3. Борисов С.Б. Мир русского девичества 70 — 90 годы XX века. / Сергей Борисович Борисов. Москва, 2002. — 343 с.
4. Борисов С.Б. Энциклопедический словарь русского детства / Сергей Борисович Борисов. В 2-х Т., Шадринск, 2008. — 518 с.
5. Буйских Ю. Тайные праздники детей в мире городской семьи: между игрой, мифологией и магией / Ю. Буйских // Šventės šiuolaikiniame mieste = Festivals in the modern city: straipsniu rinkinys. Vilnius, 2013. S. 138 — 149.
6. Бычкова Е. «Вызвать Бабку-Монетницу»: от игровых к магическим практикам / Е. Бычкова // Фетиш и табу: антропология денег в России. Москва, 2013 — С. 256 — 268.
7. Дандес А. Кровавая Мэри в зеркале: ритуал и половое созревание / Алан Дандес // Фольклор: семиотика и / или психоанализ. М., 2003. — С. 231 — 250.
8. Лойтер С. Детская повествовательная традиция / С. Лойтер // Междунар. Науч. конференц. «Рябининские чтения-95»: Сб. докладов. Петрозаводск, 1997 [on-line]: <http://kizhi.karelia.ru/library/ryabinin-1995/142.html>
9. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых, Санкт-Петербург, 2008 / Марина Осорина [on-line]: www.psi-gram.livejournal.com/69546.html
10. Разумова И. А. Потаенное знание современной русской семьи. Быт. Фольклор. История / Ирина Разумова. Москва, 2001. — 376 с.
11. Соловьева А.А. Детские «вызывания» в Пудожском районе / А.А. Соловьева // Живая Старина. № 5. 2005: [on-line]: <http://cmb.rsuh.ru/article.html?id=66578>
12. Топорков А. Детские секреты в научном освещении (Обзор современной литературы по детскому фольклору) / А. Топорков // НЛО, № 45. 2000. [on-line]: <http://magazines.russ.ru/nlo/2000/45/topork-pr.html>
13. Топорков А. Пиковая Дама в детском фольклоре / А. Топорков // Русский школьный фольклор. От «вызываний» Пиковой Дамы до семейных рассказов. М., 1998. — С. 15 — 55
14. Трыкова О. Ю. О современном состоянии жанров детского фольклора / О. Ю. Трыкова [on-line]: http://vestnik.yspu.org/releases/doskolnoe_obrazovanie/12_5/
15. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня: Пер. с нидерл. / Йохан Хейзинга. М., 1992. — 464 с.
16. Чередникова М. П. «Голос детства из дальней дали...» (Игра, магия, миф в детской культуре) / Марина Павловна Чередникова. Москва, 2002. — 224 с.
17. Чередникова М. П. Современная русская детская мифология в контексте фактов традиционной культуры и детской психологии / Марина Павловна Чередникова. Ульяновск, 1995. — 253 с.
18. Anglickienė Laima. Šiuolaikinis moksleivių / folkloras / Laima Anglickienė, Gražina Skabeikytė-Kazlauskienė, Jurgita Macijauskaitė-Bonda, Ingrida Šlepavičiūtė. Vilnius, 2013. — 374 p.
19. Armitage Marc «All About Mary»: Children's use of the toilet ghost story as a mechanism for dealing with fear, but fear of what? / Marc Armitage // Contemporary Legend. 2006. № 9. p. 1 — 27.
20. Bayduzh M. The Queen of Spades and her «sister» Bloody Mary in urban Russian legends / M. Bazduyh // In print.
21. Kulakauskienė Dovilė. Pirmoji magijos praktika moksleivių gyvenime: dvaselių kvietimai / Dovilė Kulakauskienė // Lietuvių Folkloro Raidos Tendencijos. Tautosakos darbai, 2008. XXXV. S. 134 — 150.
22. Norder Dan. The Face in the Mirror: Looking at Bloody Mary, Mary Worth and Other Variants of a Modern Legend. 1999, 2003. / Dan Norder [on-line]: <http://web.archive.org/web/20070430222448/http://www.mythologyweb.com/bloodymary.html>

Список інформантів:

- А. Н., 1987 р., (нар. у м. Сарни Рівненської обл., проживала у м. Валки Харківської обл., з 2005 р. мешкає у м. Києві). Зап. Ю. Буйських у 2013 р.
- А. П., 1981 р.н. (нар. в м. Токмак Запорізької обл., мешкає в м. Харкові з кін. 1990-х рр.) Зап. Ю. Буйських у 2013 р.
- А. С., 1989 р. (нар. і мешкає у м. Києві). Зап. Ю. Буйських у 2013 р.
- Г. З., 1974 р.н. (нар. у м. Березівка Одеської обл., проживає у м. Одеса). Зап. М. Маерчик у 2004 р.
- Л. Б., 1960 р.н. (нар. у Чернігівській обл., донедавна проживала у Кіровограді). Зап. Ю. Буйських у 2013 р.

М., 1983 р.н. (нар. у м. Краснодон Луганської обл., мешкає у Києві з 2006 р.) Зап. Ю. Буйських у 2013 р.

М.Л., 1975 р. н. (нар. в м. Мелітополі Запорізької обл., мешкає в м. Києві із середини 1990-х рр.). Зап. Ю. Буйських у 2012 р.

М. Р., 1990 р.н. (нар. в м. Макіївка Донецької обл., мешкає у м. Києві з 2012 р.) Зап. Т. Момот у 2013 р.

П. Д., 1994 р.н. (нар. і проживає у м. Запоріжжя). Зап. М. Маєрчик у 2004 р.

С. М., 1986 р.н. (нар. у м. Харцизьк Донецької обл., мешкає у Києві з 2010 р.) Зап. Ю. Буйських у 2013 р.

Т. М., 1988 р.н. (нар. у м. Вінниця, мешкає у м. Києві з 2010 р.) Зап. Ю. Буйських у 2013 р.

Буйских Ю. Вызвать Пиковую Даму, гнома и лепрекона: освоение мифологического дискурса города детской субкультурой. — Статья.

Аннотация. Медиумические практики детей и подростков, бытующие в городе, являются одним из наиболее ярко выраженных способов освоения детской субкультурой мифологического дискурса. Статья освещает явление «вызываний» сверхъестественных существ в детской городской субкультуре конца 80-х — середины 90-х годов XX в. (на примере украинской городской традиции). Оно рассматривается как такое, что стоит на стыке магии, мифологии, игры. Предложена типология медиумических практик, рассмотрен их персональный состав, проанализированы функции.

Ключевые слова: детская субкультура, медиумические практики, детские «вызывания», спиритические сеансы, мифологический персонаж.

Buyskykh J. To evoke Queen of Spades, dwarf and leprechaun: the exploration of urban mythological discourse by the children's subculture. — Article.

Summary. From the whole variety of phenomena found in the children's subculture of the modern city I have selected those which are the closest to the point where the game, mythology and magic converge, featuring elements of each of them. These are the so-called children's 'evocation' of supernatural creatures and related haunting. Due to modern studies, children's 'evocation' expanded over the entire territory of the former Soviet Union beginning from the late 1970s — early 1980s. They became a typical feature of school life and folklore and continued at least until the early 2000s.

Playing in contacts with the underworld, particularly by calling various creatures 'from there' in order to ask a question or see something horrifying and prohibited, the child thus discovers the sphere of fear and the sphere of death. The data recorded helps to define clearly two types of children's 'evocation': 1) evocation of mythological characters per se; 2) haunting of classical type, which reveal certain relation to the girl's fortune-telling widespread in the traditional rural culture.

Both types employ the entire arsenal of magic attributes and acts: candles, mirrors, circles drawn with chalk, pendulum (a needle on the thread), triple repetition — calling a spirit from the other world, and so on. All 'evocations' have the common idea of possible contact with the underworld, controllability of supernatural creatures which could be achieved by performing a number of magic acts. The characters featured in 'evocation' and haunting are eclectic. They include creatures from various traditional mythological traditions, urban legend characters, and figures of famous personalities. Thus, the 'characters' of 'evocation' per se include, first of all, characters from various mythological systems: typical European dwarf (known as 'dwarf', 'matiukalnik'), Irish leprechaun, and much younger character of urban legends — Bloody Mary. The Queen of Spades, although not being a mythological character in the classical sense, nevertheless possesses all features of the latter and is a quite popular character of children's 'evocation'.

The main functions which the aforementioned forms of urban children's leisure perform include: initializing, socializing, cognitive, and partially prophetic (wholly belonging only to haunting when children are trying to learn the future).

Keywords: children's subculture, mediumship practices, children's 'evocation', haunting, mythological character